

**Saaremaa kooliõpetaja
Eduard Ratassepp – alusepanija Eesti ühele suurele
õpetajate dünastiale**

Väino Ratassepp

Sisukord

Saateks	3
Tsaariajast läbi Vabadussõja Saaremaale	4
Elu pärast Eesti iseseisvuse kaotamist.....	20

Saateks

Tsaariajal Tartus õpetajakutse ja muusikalise hariduse omandanud Eduard Ratasest asus Saaremaale tööle kohe pärast Vabadussõjast naasmist ning pühendas kogu oma elu Saaremaale. Ainult Saaremaalt leidis ta töökoha nii koolis kui ka organistina kirikus.

Mina, Väino Ratasest, olen Eduardi kuues laps ja küllap ka isa mõjul eluaegne kooli- ja haridustegelane, kelle osalusel koostatud keemiaõpikutest on õppinud enamik vanemas keskeas inimesi Eestis. Õpetajaametit pidasid ka minu vennad, õed ja meie lapsed ja lapselapsed. Ja kui veel arvestada, et omajagu õpetajageene oleme pärinud ka minu vanavanaisalt Jaanilt, kes tegutses omal ajal Palamuse kihelkonnas Luua vallas nn koolikatsujana (inspektorina), siis oleks meie dünastias viis põlvkonda õpetajaid.

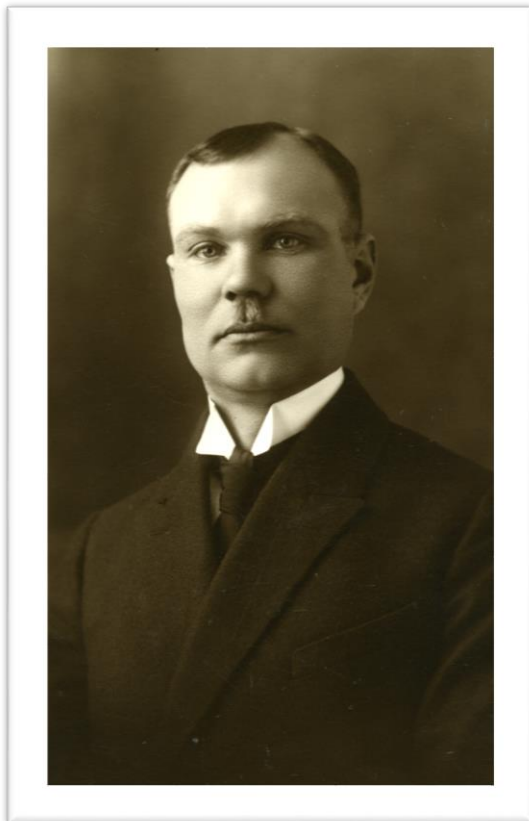
1983. aastal, kui Nõukogude Liidus tekkis vajadus näidata end maailmas rahu- ja haridussõbraliku rahvana, korraldati üleliiduline õpetajate dünastiate kokkutulek Moskvas. Ratasestpade dünastia valiti sinna Eestit esindama.

Nüüd, pensionärieas, on saabunud elust kokkuvõtete tegemise aeg ja 2015. aastal, Vabadussõjas võidelnute päeval, asusin isa Eduardi elu ja töö kohta materjali koguma ning kirja panema. Suureks toeks oli mulle seejuures Tallinna Ülikooli Eesti pedagoogika arhiivmuuseumi rahvas.

Eduardi elu ja töö on iseloomulik näide ka sellest, kuidas hoogsalt ja suure tahtejõuga asus vabanenud rahvas Eesti elu üles ehitama. Järgnevalt tuleb juttu Eduard Ratasest lapse- ja koolipõlvest, kutse omandamisest, sündmustest sõdade keerises ning kooli- ja kultuuritööst.

Tsaariajast läbi Vabadussõja Saaremaale

Eduard Ratassepp sündis 3. veebruaril 1889. aastal Tartus, ristiti 3. märtsil 1889 ja õnnistati (leeritati) Tartu Peetri kirikus 1906. aastal. 29. juulil 1917 laulatati ta Marie Schasminiga Tartu Peetri kirikus. Ka Eduardi isa Anton Jüri p. Ratassepp sündis Tartus (06.01.1853. uue kalendri järgi), abiellus esiti Anna Peetsiga 1880. aastal ja pärast viimase surma Leena Nurgaga (Peetri ja Krööda tütar ning Eduardi ema) 1885. aastal. Leena oli sündinud 24. märtsil 1848. aastal Kudina vallas, Kulmuvere külas. Isa Anton suri 7. oktoobril 1903, kui Eduard oli 14-aastane. Nii Eduardi isa kui ka ema olid toleaege Tartu Oru kooli teenijad, kusjuures isa oli tegev ka puusepana, millega teenis lisa. Mõlemad tegid koolis kõiki vajalikke töid. Kui isa suri ja ema haigestus, tuli korter vabastada. Eduardi rätsepast poolvend võttis neid koos emaga oma väikese üürikorterini nurka.

Eduard Antoni p. Ratassepp

Marie Ratassepp (Schasmin, 19-aastane)

Eduard soovis juba väiksena kooliõpetajaks saada. Õppima ta asuski, kuid pesunaisena leiba teeninud emal polnud võimalik õppemaksu maksta ja koolist tuli lahkuda. Eduard õppis edasi iseseisvalt. Et kitsukeses korteris polnud õppida võimalik, õppis ta poolvenna puukuuris, ajuti isegi Hugo Treffneri eragümnaasiumis, kus mõnda aega elas ka põõningul (nn Siberis ja õppis kui hull, nagu vana Maurus nõudis).

Valdavalt puukuuris toimuski tema ettevalmistus õpetaja kutseeksamiks. Elatades end pärast ema surma (03.11.1910.) juhutöödega, õnnestus Eduardil Tartu Griwingi muusikakoolis orelit ja viiulit õppida ning kool tänu suurele visadusele ka lõpetada. Koolis valmistati ette luteri usu kogudustele orelimängijaid-kõstreid. Viiul võlus Eduardi juba lapsena ning isa valmistas talle ka viiuli. Et kool oli Peetri kiriku lähedal, sai Eduard seal laulukoore kuulata ja orelimängu jälgida. Elades koolimajas, kus oli harmoonium, sai väike Eduard sellel kätt proovida. Nii see muusikahuvi arenes. Muusika sai Eduardi elus oluliseks osaks ja kuna tal õnnestus ka õpetaja kutseeksamid sooritada, võis ta koolis nüüd õpetajana töötada.

Tartu Peetri kirik, kus Eduard muusikalise äratuse sai

Tööle asus Eduard Palamuse kihelkonna haridusseltsi laulukoori juhina ning kodukooliõpetajana. Hiljem töötas ta ka Nõuni koolis, kust ta mobiliseeriti tsaariarmeesse. Oli käimas I maailmasõda. Jõgeva haridusseltsis töötas sel ajal õpetajana Marie Schasmin ja sealkandis saatus neid Eduardiga kokku viiski. Plaanitud õpetajatena tööle asumine ja ühise kodu rajamine jäid aga unistuseks.

Kui Eduard oli paar aastat sõjaväes teeninud, astus ta Peterburi Vladimiri sõjakooli (nn junkrute kooli), sest ähvardas rindele saatmise oht. Ei olnud ju mingit mõtet oma nahka turule tuua kahe meie maad aastasadade vältel orjastanud riikide eest. Kooli lõpetas ta vahetult enne Oktoobrirevolutsiooni nooremleitnandi (podporutšik) auastmes. Peagi ta ka laulatati kodukirikus Tartus ja seda sobiva ülikonna puudumise tõttu sõjaväevormis. Teenistus sõjaväes aga jätkus ning Eduard saadeti rooduülemana Narva, kus ta ka revolutsiooni üle elas. Temaga läks Narva kaasa ta abikaasa Marie. Tsaariarmee ohvitser võis seda endale lubada. Oht oli aga väga suur, sest selle kooli lõpetanud ohvitseri vihati bolševike poolt eriti. Magades olnud Eduardil igaks juhuks püstol padja all, et arveteõidenduse puhul mitte lasta end niisama maha nootida, mis sõjaväelasele ja eriti ohvitserile häbiks.

Peterburi Vladimiri sõjakooli kursant Eduard

Rühm eestlastest Vladimiri sõjakooli lõpetajaid (Eduard teises reas paremalt esimene)

Eduard oli loomult heasüdamlik ega kiusanud soldateid ning nii oldud omavahel heades suhetes. Seetõttu jäeti ta ellu. Olgu märgitud, et enamik tsaariarmee ohvitseridest rooduülemaid lasti maha. Uued rooduülemad pandi ametisse valimiste teel. Sellekohasel koosolekul arutati, et keda valida. Siis teinud üks punakaartlane ettepaneku valida selleks Eduard, et ta on ju igati mõistlik mees, kellel ka hea sõjaline väljaõpe ja samuti piisav kogemus (oskamatu ülemuse puhul võidi ju rindel suuri kaotusi kanda). Teised olid pärast mõningat arupidamist sellega päri ja nii sai Eduardist Punaarmee roodukomandör. Pealegi paluti, et ta hakkaks neile, kelle teadmised polnud isegi algkooli tasemel, kirjatarkust õpetama. Mariele aga öeldi, et meil abikaasasid üleval pidada pole võimalik, sest kes ei tööta, see ei söö. Pakuti aga, et kui olete nõus, siis hakake meile suppi keetma ja nii juhtuski.

Revolutsiooni tagajärjel jäi koolitöö kõikjal seisma, mistõttu Lenin andis dekreedid, mis vabastas õpetajad sõjaväest, et nad saaksid taas koolitööle asuda. Nii pääseski noor abielupaar sellest supist, kuhu nad olid sattunud. Ometi ei saanud koolides end korralikult sisse seada, sest peagi algas Saksa okupatsioon. Okupatsiooniväed tulid sisse Saaremaalt Tagalahelt ja juba 5. märtsiks 1918 oli kogu Eesti vallutatud. Kõik vene armees teeninud ohvitserid kamandati surmanuhtluse ähvardusel (nii oli sakslaste komme juba varasematel aegadel ja edaspidigi – kes ei täida korraldust, lastakse maha). Tartu Raekoja platsile rivistati üles ja iga kümnes lasti maha. Ei küsitud seejuures, kas oldi sakslaste vastu üldse sõditud või mitte. Eduard pääses.

Tartu Raekoja plats

Juba varem alanud rahvusväeosade moodustamine Eesti Ajutise Valitsuse poolt katkes, sest sakslased tegid selle absoluutselt võimatuks. Saksamaal alanud revolutsiooni tõttu lahkusid saksa väed Eestist 1918. aasta novembris. Nüüd läks meie oma vägede formeerimisega kiireks. Sakslased aga takistasid seda viimse võimaluseni. Seda tegid nad kohaliku rüütelkonna huvides, kes unistasid nn Balti hertsogiriigi loomisest Eesti ja Läti aladele. Tulemusena jäi Eesti punavägedele avatuks, mida kohe ka kasutati. Ajutine Valitsus jätkas nüüd kibekiirelt väeosade moodustamist. Algas verine Vabadussõda.

Meie esimeseks sõjaliseks jõuks sai Kaitseliit, siis järgnes juba rahvaväe organiseerimine. Algasid lahingud sissetungivate punaväelastega. Eduardist sai võitleja algul Tartu 2. polgu koosseisus. Just siis, kui punaväed olid tagasi löödud, leidsid parunid paraja aja olevat tegutsema hakata. Mõisnike kuldne aeg oli neil ju värskelt meeles. Läti pinnal kogunes Balti parunitest, saksa okupatsioonivägede riismetest, Saksamaalt värvatud palgasõduritest ja läti valgekaartlastest nn Landeswehr – maakaitse, et tungida Eestisse. See asjaolu tekitas meie võitlejates niivõrd suure vihapurske, et kagurindelt ja mujalt vabanenud väed lausa kibelesid sakslasi karistama. Teiste hulgas oli ka Eduard. See oli igati loogiline, sest oldi väsinud ning

Rühm soomusrongi nr 6 luurekomando võitlejaid

pinges sõjast ja igäiks tahtis ruttu koju oma elu elama minna. Pealegi Eesti Ajutine Valitsus oli juba varem lubanud sõjas osalenutele, kelledest suurima osa moodustasid maatamehed, jagada mõisnike maad. Nüüd sattus ju ohtu unistus õnnelikumale elule ja kogu Vabadussõjas nähtud vaev ning kantud ohvrid võisid osutada asjatuks. Et tol ajal elas enamik rahvast maal, oli võit Vabadussõjas ikkagi maameeste võit. Pidulikes kõnedes on mõnikord jäetud mulje, nagu koolipoisid otsustanudki võidu Vabadussõjas. Nemad näitasidki Vabadussõja mõnedel otsustavatel hetkedel tõepoolest üles suurt vaprust, kuid võidu tõid ikkagi tsaariarmee aegade jooksul põhjaliku sõjalise väljaõppe saanud eesti mehed, kelledest

paljudel oli ka sõjakogemus ja samast armeest saadud relvad.

Siinkohal tuleb rõhutada veel kord Ajutise Valitsuse tarka ja õigeaegselt tehtud otsust lubada maameestele maad (Eestimaal tekkis seetõttu hiljem tohutul hulgal väike- ja keskmiktalused). Maad eraldati ka vabadussõdalasele Eduardile Põide kiriku ja Kahutsi maalinna vaheliselt alalt Saaremaal. Seda valitsuse sammu ei saa kuidagi jätta tähtsustamata, sest näiteks Viktor Kingissepa punane valitsus maad ei lubanud. Just see kallutaski kaalukeele napilt Ajutise Valitsuse poolele. Vastasel korral oluiks punavalitsuse võit vägagi tõenäoline. Landeswehri sõjas osales ka Eduard ja seda soomusronglasena. Selles sõjas sai ta ka põrutada, kui juhuslik

Soomusrong Vabadussõjas

suurtükimürsk ootamatult otse vaguni uksest sisse tungis ja plahvatas. Seda meenutades ütles ta, et oli üksinda vagunis väsinuna ja poolunisena ja järsku oleks nagu keegi käskiva tooniga kamandanud – mine välja! Ta arvanud selle niisama unisuse luuluks ega läinud. Ometi tekitas see temas rahutust ja ta läks vagunist välja vaatama, kas kõik on ümbruses kontrolli all. Nii, kui ta saanud välja, see aga juhtunudki. Kildudest ta pääses, kuid kuulmine sai rängalt kannatada. Ajapikku see suures osas taastus ja ta sai hiljem siiski kirikus organistina töötada ja isegi laulmise õpetajana ning koorijuhina jätkata.

Mitmekordse inimjõu ja tehnilise ülekaaluga Landeswehri väed löödi puruks ja sellega Vabadussõda ka lõppes. Eduard Ratassepä autasustati riikliku aumärgiga ja tallegi eraldati

maad. Meenuvad ka isa uhke inglise frentš, mida jagati paljudele vabadussõdalastele, kortik, tääk ja püstolitupp, kaitseliidu vorm ning eriti uhke müts, millega salaja uhkustasime. Tõenäolise läbiotsimise kartuses ema Marie need hiljem likvideeris, sest arvas, et kahest sõjast (Vene-Saksa sõjast ja Vabadussõjast) napilt pääsenule ja ka perekonnale pole rohkem õnnetusi enam vaja.

Vabadussõjast naasnud Eduard

Vabanenud sõjaväest, tuli hakata uuesti töökohta otsima. Soovist rakendada oma teadmisi kooliõpetajana ning ka organistina asus Eduard otsingutele. Ainsa kohana leidis ta sellise võimaluse Saaremaal Pöide koguduses ja Uuemõisas, kus oli kooliõpetaja vaba koht. 1920. aastal valiti Eduard vallavolikogu poolt Uuemõisa algkooli juhatajaks. Kirikus organistina tööle asuda aitas asjaolu, et Eduard tuli Vabadussõjast ning oskas ka saksa keelt. Olid

ju pastoriteks Pöidel järgemööda ainult sakslased (Eduardi ajal näiteks Lieberg, Meeri, Seck ja Schultz), kelle jutlustest oli rahval raske aru saada ning valitses saksa vaim. Saksa lapsed tavakoolis ei käinud. Neid õpetati kodus, vanemad lapsed suunati aga Kuressaarde, kus oli saksa kool. Schultzidel oli samuti palju lapsi, nagu meilgi, ja meile olid nende upsakas ja üleolev hoiak vastukarva. Alustasime siis “integratsiooni” ja nõudsim, et hakake eestlasteks. Kord läks asi isegi inetuks, kui vanem vend Jaan ühe kangema neist lehmakoogi peale lubas paigutada. Üldiselt valitses meil aga suhteliselt rahulik läbisaamine, sest ka ema Marie oskas

Pöide kirik Saaremaal, kus Eduard Vabadussõja järgselt töötas

perfektselt saksa keelt, olles lõpetanud Tartus saksakeelse tütarlaste gümnaasiumi, nn Töchterschule (eestikeelne keskkool rajati Tartusse pea 10 aastat hiljem). Kui aga tuua veel üks näide, siis juhtus kord, et pastorile külla tulnud tuttavatest üks tütarlaps hakkas kohaliku poisiga kurameerima. Seepeale saadeti ta jalamaid Pöidelt minema.

Kodulinn Tartu oma viletsuste ja rõõmudega tuli niisiis maha jätta ja hakata kohanema hoopis teistsuguses keskkonnas, kus omapärane murdekeeleprouk, kus karikakrad olid ätsed ja kartul tuhliis ning sussid pätid. Kuna autobusse Saaremaale ei sõitnud, otsustati sõita rongiga Riiga, kust sai siis meritsi laevaga Roomassaare sadamasse randuda. Edasi läks sõit hobuveokitega läbi Kuressaare Pöidele. Elama asuti Pöide köstri kivimajja, millel kivipõrandad ja vett tuli ämbrite ja kaelkookude abil kaugelt tassida.

Pöide köstri maja, kus Eduardi pere elas (uksest vasakul on koolitua aken)

Kahutsi kooli õpilased 1930. aastal koolitoa akna all

Õnneks kemmerg oli majas sees ja sibitööd tuli Eduardil endal teha. Ta oli suitsumees ja pani selle töö juures alati suitsu ette. Mõne aja pärast alustas sama köstrimaja suures toas (klassituba) tööd Kahutsi algkool ja Eduard ei pidanud enam mitme kilomeetri taha Uuemõisa kõmpima. See oli aeg, kui luteri- ja veneusulisi lapsi hakati eraldi õpetama. Esimesed käisid Kahutsi algkoolis ja veneusulised said endile koolitoa Ariste külas Juhani talus. Kuna köstrimaja juurde kuulus suur talukrunt, võis seal ka põllutöö ja karjapidamisega tegelema hakata. Nagu varem nimetatud, lisati sellele ka Vabadussõjas osalemise eest saadud ja ainult Eduardile kuuluv maa. Vaesus oli ümbruskonnas suur, mistõttu oli kerge teenijaid – suilisi ja sulaseid palgata. Üks nendest, muhulasest Mare Tüür (kelle isa oli mõni aeg varem ”Muhu Uisu” peal töötanud) jäigi meie perre elama nagu omainimene kunagi. Et Mare oli varem mandril Vastemõisas tööline olnud, nagu paljud saarlased, teadis ta mõisaelust palju pajatada. Mare oli kõigi laste suur abimees ja hea ingel.

Talutöö paisus mõne aja pärast üsna suureks ja abikaasa Mariel tuli olla abiks selle juhtimisel. Vastavalt kristlikule moraalile pidid kõik lapsed, keda Jumal saatis, ka sündima, siis sai neid palju – 8 last, kes tulid ilmale Pöidel, mis jäi nende lapsepõlvemaaks.

Köstritalus oli suur lüpsikari ja kaks hobust. Vabadussõjas osalemise eest saadud maal kasvas hästi nisu ja seda hakati eksportima. Niisiis Eduard, nagu enamik sõjast naasnuid, hakkas innukalt meie noore riigi elu üles ehitama. Eduardist sai Pöide vallas autoriteetne kultuuri- ja

ühiskonnategelane. Tuntuks sai ta esmalt muidugi kooliõpetajana, kuid ka kõstrina, kes ei istunud üksnes koori peal oreli taga, vaid vajadusel ristis lapsi, mattis manalateele läinuid ja õpetas leerilapsi. Eduard oli ka kirikute hoolekogu liige (mitmus seepärast, et üks õpetaja pidas jumalateenistusi mitte ainult Pöide, vaid ka Jaani ja Muhu kirikus).

Leerilastega Pöidel 1926. aastal

Eduard oli agar karskustegelane ja näitas selles osas ise eeskujut. Väljaõppinud ja sõjakogemusega ohvitserina astus ta kohe Kaitseliitu, võttes osa nii õppustest, kui ka pidulikest rivistustest riigi tähtpäevade puhul.

Reservohvitseride õppus Kuressaares Kaitseliidu keskuses 1927. aastal (Eduard on eelviimases reas vasakult 2. samba kohal)

Eduard juhtis ka kohalikku laulukoori, kusjuures lauljad käisid üsnagi kaugelt koos. Koorijuhi amet oli tol ajal üksnes hobi, mille eest tasu ei makstud.

Saaremaa laulupidu 1932. aastal. Väino Ratasessa kogu.

Ärksaks ühiskonnategelaseks oli Eduard Ratasapp ka majandusküsimuste lahendamisel. Sõjajärgses olukorras süvenes spekulatsioon, mille vastu asuti looma ühistuid. Nii oli Eduard Põide piimaühisuse ning Saikla kooperatiivi üks asutajaliikmetest.

Tumala Tarvitajate Ühingu 13. aastapäev 1936. aastal (Eduard uksest vasakul 1. akna parempoolsest raamist veidi allpool).

Eduard propageeris ka seitsme põllu süsteemi, tollase kolme põllu süsteemi asemel, ning tõi Põidele lutserni. Ema Marie meenutas, et mööda sõitnud talumehed pidanud põllu juures hobused kinni ja uudistanud seda kultuuri ja huvitunud sellest. Paljud neist külvanud ka ise seda seemet ja kivirähasel Saaremaa põllul andnud see vägeva saagi ning kuni kolm niitu. Isiklik talumajapidamine, milleta polnud võimalik suure pere toitmine, nõudis hoolt ja jõudu, kuid tihendas ka sidemeid kohalike elanike ja kultuuriga.

Tumala algkool

Kui 1932. aastal valmis Tumala mõisa häärberi võimsate keldrite ja varemete peale ehitatud uus ja moodne koolimaja, hakkasid ümbruskonna lapsed selles 6-klassilises algkoolis käima. Eduardil tuli siitpeale igal päeval ja iga ilmaga jalgsi, võimalusel ka jalgrattaga 3 km kooli ja sama palju tagasi käia.

1938. aastal ostis Eduard Tumala koolimaja kõrvale maja, mille juurde kuulus ka väike talukrunt. Majaks oli vana mõisa ait, mis elumajaks kohandatud. Sinna siis pere koliski (nagu mäletan, siis seal vahetevahel kummitas, kuna öösiti liikusid ringi aidameeste, kubjaste, kiltrite, rehepappide, kodukäijate ja luupainajate vaimud).

Tumala mõisa aidast ehitatud elamu (toolil istub vanaema Liisa Schasmin)

Tumala kooliski õpetas Eduard matemaatikat ja laulmist ning asutas ümbruskonna rahvale laulukoori, kellega käis mitmel laulupeol. Talvel, kui saal oli külm, andis ta laulutunde klassides ja seda siis viiuliga. Koolipäeva alguses koguneti palvusele ja nii, et luteri- ja veneusulised eraldi. Esimestele viis selle läbi Eduard, veneusulistele aga veneusu preester, kooli direktor Andrei Mägi. Mäletan, et isa pidas seda absurdseks ja isegi ironiseeris seda vene värki veidi. Hiljem korraldati need palvused siiski koos.

Märkimisväärse osa oma koolimehetööst tegigi Eduard Tumalas, kus jätkas ühistegevust, milleks oli karskusliikumine, emadepäevade, Eesti Vabariigi aastapäevadega seotud ettevõtmiste jm korraldamine.

Emadepäev 1940. aasta mais (Eduard ülemises reas paremalt esimene)

Õige suureks ettevõtmiseks kujunes Vabariigi Presidendi Konstantin Pätsi külastuseks valmistumine. See leidis aset 20. augustil 1939. aastal tema Saaremaa visiidi käigus.

President Konstantin Pätsi saabumine Tumalasse 29. augustil 1939. aastal

President Päts kõnelemas

See, et tuldi just Tumalasse, ei olnud juhus, sest siinkandis kulges loovtegevus piirkonna arendamisel eriti hoogsalt, olgu see siis uuenduste toomine maaellu, mitmesuguste harivate kursuste korraldamine (käsitöö, õmblustöö, kokandus vm), samuti kultuuritöö ühiskonnas, kodutütarde ja noorkotkaste aktiivne tegevus vm.

Õmblustöö kursus Tumalas (ahju juures seisab kursuse instruktor)

On meeles, kui põnev oli, kui kokanduskursus korraldati meie kodus. Saime siis meiegi headparemat maitsta. Olgu märgitud, et need sündmused korraldati kogu ümbruskonna rahvale koos õpilastega – olid suured rahvapeod, kus kangeid jooke ega isegi õlut ei pruugitud. Tulemusena oli tekkinud olukord, kus esimese Eesti aja lõpul taludes enam õlut ei pruulitudki, välja arvatud jõulud ja seda Saaremaa endiste traditsioonide valguses. Ümbruskonnas teati minu mäletamist mööda vaid üht joodikut, kes oli mandrisaarlasest lendur, keda kodus käimas olles võis tuigerdamas näha. Lapsedki läksid siis imetlema, et näe, see on joodik. Joomine läks hullusti lahti taas II maailmasõja ajal, eriti saksa ajal.

Tumalas juurutas Eduard talude juurde aedade rajamist, sest neid talude juures valdavalt polnud. Selleks korraldas ta näidisõunaaia rajamise õppuse meie Tumala kodus. Koolituse tarvis tellis Eduard istikud ja kutsus agronoomi juhendama. Nii istutasid kohalikud elanikud

ja õpilased ligi 70 õunapuud ja aedade rajamine sai ümbruskonnas tõhusa alguse.

Koolitöös oli Eduardi põhimõtteks see, et õpilastel tekiks edutunne. Ta ei võtnud materjali enne edasi, kuni kõik oli selge. Põhivara, millele mõtteoperatsioonid ja edasine materjal tugineb, pidid olema omandatud. Nõrgad kohad õpilastel leidis ta kohe üles. Matemaatika ülesanded olid tal jaotatud mitmesse raskusastmesse ja paljundatuna andis ta need eri võimetega õpilastele lahendada. Kontrolltöid valmistas ta nii põhjalikult ette, et enamikel õpilastel see õnnestus. Õpilased olid tänulikud ja kiitsid teda veel siis, kui olid juba ise emadised. Kuna tal oli suur autoriteet kogu ühiskonnas, siis oli tema tundides ikka tegeliku ümbruskonna eluga seostamist, siit tulenes huvi ja mõnus töömeeleolu. Keegi ei pidanud tema tundides tundma piinavat hirmu ega ülearust pinget.

Õpilastelt nõudis Eduard puhast tööd. Ta tavatses öelda, et kellel on lohakas käekiri, sellel kipub olema ka halb õppeedukus. Eduard oli koolitöös kindlalt oma kutsumuse leidnud ja tegi seda enesestmõistetava hoole ja südamega. Eduardi töö ja tegevus iseloomustavad hästi kogu maal toimuvat.

Elu pärast Eesti iseseisvuse kaotamist

1939. aastal tulid vene sõjaväeosad nn baaside lepingu alusel Saaremaalegi, sest see saar oli sõjaliselt olulisim. Sakslased olid selleks ajaks juba Hitleri kutsel isamaale (Vaterland) kolinud, mis tekitas meie rahvas suure vabanemistunde.

Kuigi meile saadeti parimad vene väeosad, nägid nad üsna armetud välja. Kuulsin, kuidas isa Eduard ütles emale, et nüüd läheb jälle lahti. Sellega ta pidas silmas seda tsaariajast kogetud mõttetut, nüri ja venestavat ajajärku ning muidugi ka Narvas kogetud bolševistlikku asjaajamist. Seejärel lisas ta, et venelastega võib ikkagi veel koos elada, kuid sakslastega kindlasti mitte. Nead olid ju kõrgem rass ja meie madalamad kui muru.

Kuulsime, et vene auto olevat kraavi sõitnud ja läksime poistega vaatama. Neljakilomeetrilisel teelõigul Tumulast kuni Orissaareni oli neid kraavis neli. Hiljem selgus üks põhjustest – juhirus istus kaks meest, kusjuures üks oli sohver ja teine mehaanik. Sohver väsis ära ja sõitis kraavi. Mehaanik ei oleks saanud aga teda asendada, kuna tal puudus vastav väljaõpe ja juhiluba. Tema oli õppinud vaid remonditööd. Kui sellele mõtlen, tekib mul paralleel õpetaja ja koolipsühholoogiga. Kui psühholoog ei oska mingit ainet õpetada ja õpetajal puudub psühholoogiaalne ettevalmistus, siis on tulemus – „kraavis“.

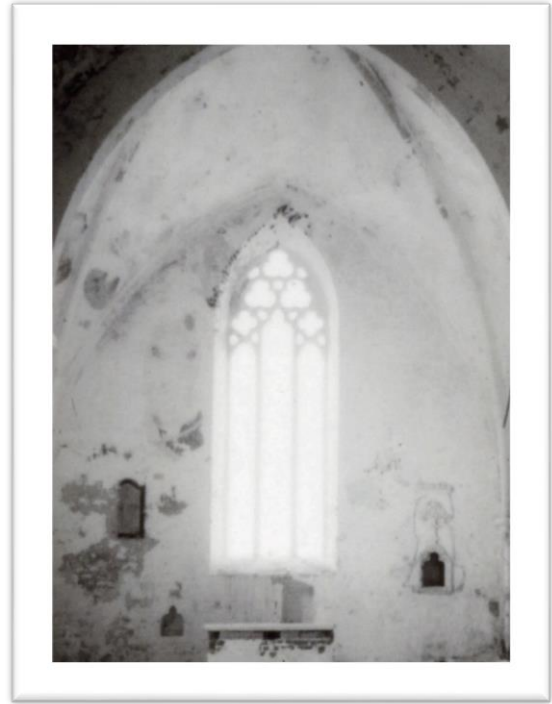
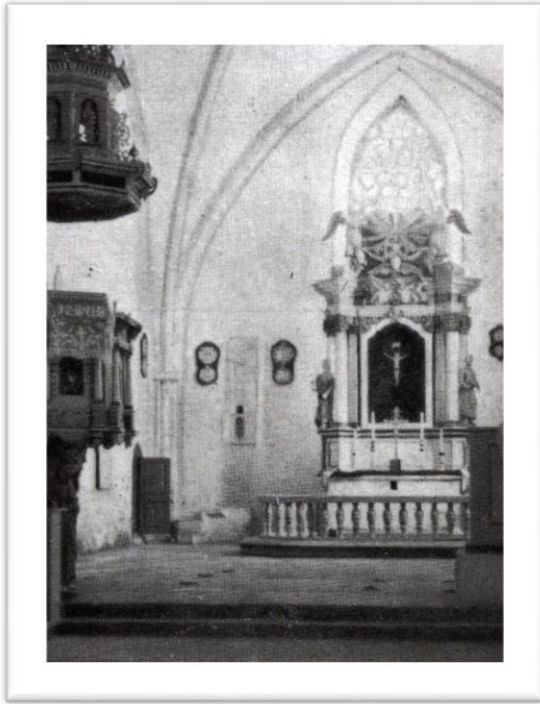
Kord jäi üks väeosa meie lähedale metsa laagrisse (võrdluseks olgu märgitud, et sakslased ei teinud seda kunagi, vaid tulid majja ja ütlesid, et vabastage see või teine tuba). Hommikul vara tuli üks vene sõdur meile, ise värises üleni ja ütles, et kaotas oma püstoli, kui ta öösel meie aias õunavargil käis. Ta ütles, et kui ta seda ei leia, siis lastakse ta maha. Ema oli relva leidnud, ära pannud ja andis selle mehele tagasi. Üldse olid punaväelased väga arad ja ära hirmutatud ning kartsid isegi kaevuvett juua, et on ehk mürgitatud. (Sakslased vargil ei käinud, vaid lihtsalt võtsid päise päeva ajal. Kord sattusin peale, kui nad tulid meie aiast korvitaie porgandite ja õuntega ning hakkasin nendega pahandama. Siis võttis üks grenader taskust paar plekiväärtusega penni, mille kohta meil öeldi, et lepalehed, andis need mulle ja marssisid kui õiged ostjad minema.)

Ei läinud kaua aega, kui algasidki need „demokraatia“ mängud – tsirkused valimiskampania ja muuga, et ei jääks muljet okupeerimisest. Valimiste ajal oli julgestuseks (hirmutamiseks)

Pildistamine Tumala koolimaja ees pärast Johan Ellami (1. rida, paremalt kolmas) valimist Saaremaa TSN koosseisu

vene sõjaväelane, kellel püstol demonstratiivselt hästi nähtavalt puusal. Paljud töötud olid aga rõõmsad, sest said baaside ehitusel tööd ja head palka ning võisid ennast ükskord ometi jõukamana tunda. Kirikus töötamisest ei saanud isa Eduardil enam juttugi olla ja pealegi pandi sinna mõne aja pärast hobused ning heinad. Kiriku puitosad saeti maha ja põletati kütteks. Orel lõhuti ja vene poisid jooksid külade vahel ringi, oreliviled suus. Seda oli valus vaadata, sest isa Eduard oli sellel pillide kuningal hingestunult mänginud kogu vabariigiaja jooksul ja oma rahvast teeninud.

Põide kiriku altariruum enne ja pärast rüüstamist

Lagastati ka meie lapsepõlvkodu – köstri maja. Ükskord tuldi meile Tumulasse (3 km meie endisest elupaigast Põidest) uurima, kas ehk meie ei ole kuidagi seotud kolme punaväelase surmaga, kes leiti köstrimajast. Lõpuks saadi aru, et sõdurid olid ahju kütmisel siibri enneaegselt sulgenud ning surnud vingumürgitusse. Naabermaja peremees õpetas siis teistele, kuidas siibrit kasutada.

22. juunil 1941. aastal saime teada, et saksa väed on Venemaale tunginud. Isa Eduardil oli siis veel vaid mõnda aega kodumaa pinnal viibida. Kui oli näha, et vastupanu sakslastele muutus üliraskeks, hakati nn hävituspataljone moodustama, et koos punaväelastega sakslastele vastu hakata. Nad tegid riviõppusi ja marssisid ükskord meie majast mööda, mis asus üsna koolimaja lähedal. Nende hulgas märkas mu noorem vend Aadu tuttavat meest, kes oli meilgi mõnikord töödel abiks olnud ja hüüdis valjult: „Tere, Sander, kas sina oled ka kommunistiks hakanud?“ Sander vastanud, et jah, see ma olen. See tekitas meis tõsist hirmu. Sander oli heasüdamlik ja tubli töömees, kes parema puudumisel end ja oma suurt peret juhutöödega pidi elatama. Ta oli nn hädaabitööline. Tema õde Mare Tüür (Mann) tuli meile koduabiks juba meie Põide perioodil ja jäigi kogu eluks meile ning oli lastele kaitseingliks ja innustajaks-õpetajaks nii kodu- kui ka talutöödel. Armastasime teda nagu ema. Palka maksta ei olnud talle nüüd enam võimalik, sest polnud midagi. Nii olime kõik vaesed ja pidime koos hakkama saama. Vaesust ja ka ebaõiglust oli palju ning pinnas rahulolematuseks oli ühiskonnas liialtki

suur. Sander, nagu mitmed teisedki hävituspataljonlased, lõpetas oma raske elu Klooga surmalaagris.

1940. aastal sai üks Tumala kooli lõpuklass oma õpingud veel Eesti ajal lõpetada ja ka üks leerilaste lend Pöidel lõpetas veel 1940. aastal oma õpingud.

Tumala algkooli õpilased 1940. aasta kevadel (alt 3. reas keskel paremal õpetaja Eduard Ratassepp, direktor Andrei Mägi ja õpetaja L. Kadarik)

Ei läinud kaua aega, kui asuti endisi Eesti reservohvitseri ja teisi mobiliseerimise sildi all Venemaale küüditama. Eduardki „mobiliseeriti“. See nn mobiliseerimine oli vaid kattevari küüditamisele. Tegelikult kõik endised vanemad sõjaväelased – Vabadussõjas osalenud, kaitseliitlased ning isegi pastorid ja preestridki koristati ära, et vältida nendepoolset vastutegevust vene vägedele ja hävituspataljonidele. Maskeeringu põhjuseks oli soov, et mitte taas jätta rahvusvahelisele üldsusele muljet represserimisest. Plaaniti ju näidata, et eesti rahvas soovib oma elu ise demokraatlikumaks muuta. Isa Eduardil oli pealegi tsaariaegse Vladimiri sõjakooli haridus ja temagi oli võidelnud Vabadussõjas. Eduard osales aktiivselt ka Kaitseliidus, võttes osa õppustest ja patriootlikust kasvatustööst. Represserimise kartusel hävitas ema Eduardi Kaitseliidu ja Vabadussõjaga seotud esemed (läbiotsimine ka toimus). Eduard ja isegi meie Tumala algkooli vene kiriku papist direktor Andrei Mägi viidi

Tallinnasse, kus tuli oodata, millal jõuab nende kord laevale saada. Kuna sakslased olid juba Tallinna lähistel ja nende sõjalaevad Soome lahel, muutus olukord kriitiliseks. Pealegi oli Tallinna akvatoorium mineeritud. Nn tagalasse sõitu ootasid aga ka tsiviilelanikud – evakueeritavad, kes olid töötanud nõukogude asutustes ja ka mõned valitsuse liikmed. Viimaste evakueerimiseks olid rakendatud ka mitmed rongiešelonid. Mereteed oli aga kõige ohtlikum. Koos haavatud sõjaväelaste ja nn mobiliseeritute (tegelikult küüditatavate) hulgas viidi transpordilaevale „Sibir“ ka Eduard ja laev võttis 1941. aasta augusti esimesel kolmandikul kursi Kroonlinnale (linn-sõjaväebaas Peterburi lähistel). Küllap laeva nimi andis üsna selgelt märku, mis temal sõitjaid ees ootab. 18. augustil sai see laev, mitte kaugel Suursaarest, aga lennukilt pommitabamuse ja hakkas keskkohast ahtri poole põlema. Seejärel lasti laevale veel mitu pommi. Tekkis paanika ja laevalaale trügis palju rahvast, nende hulgas ka Eduard. Mitmed nooremad mehed, kellel närvid nõrgemad, hüppasid vette, et parem uppuda, kui põleda ja võidi ju ka mõni lauajupp, tünn vms käe alla saada. Samal ajal tegid saksa lennukid veel mitmeid tiire laeva kohal, tulistades pardal olnuid kuulipildujatest. Lootust ei paistnud ja Eduard ning teised vanemad mehed heitsid üleriided seljast, jäädes pesuväel ootama, et viimasel hetkel vette hüpata. Nii oli vaja teha, et vettivad riided mehi kiiresti vee alla ei tõmbaks, mistõttu oli see ettenägelik samm. Viimasel hetkel saabus aga laeva poordi äärde üks kaater. Laevast lasti kõis alla ja rahvas hakkas seda mööda kaatritele laskuma. Kui saabus Eduardi kord, kõis katkes. Eduard hüppas alla. Kaks madrust haarasid temast ja lükkasid ta enne kukkumist suure hoo pealt kõrvale, mis päästiski kõige halvemast. Pommiplahvatuste tõttu halvenes aga isa kuulmine veelgi. Muuseas sama laevaga sõitis ka tulevane kuulus ooperilaulja Georg Ots. Ta oli suurepärase ujuja ning lootis Suursaarele ujuda, kuid laine oli kõrge ja vesi külm ning lootus kadus. Ometi õnnestus tedagi viimasel hetkel poolkangestununa miinitraalerile tõmmata. Pesu väel marssisid need pääsenud mehed läbi Kroonlinna. Pärast väikest hingetõmbeaega said nad mingid riided selga ja sõit läks laevaga „Uraal“ Leningradi ja sealt edasi juba rongiga Tšeljabinski suunas. Siber ootas.

Saaremaa vallutamine sakslaste poolt läks suhteliselt kiiresti. Ainult väga põhjalikult kindlustatud Sõrve poolsaarel kestsid lahingud üle kuu aja. Sinna olid rajatud tugevad betoonpunkrite vööndid. Et vene võitlejad keeldusid alla andmast, siis peletasid sakslased nad lõpuks punkritest leegiheitjate tulega välja.

Mäletan selgesti, kuidas sakslased meile tulid. Lennuväega surusid nad vene võitlejad maadligi ja hirmutasid neid tohutult võimsate pommidega, milledest jäid kraatrid nagu väikesed järved. Hirmul olime meiegi, mida selgesti siiani tajun, kui sellele mõtlen. Meie heinamaale jäi neid pommiauke neli ja hiljem kasvasid nende kallastel ilusad vaarikad. Üks

pomm ei plahvatanud ning lebas hulk aega heinamaal. See oli umbes paraja peekoni jämedune ja me ratsutasime selle seljas. Hiljem külamehed avasid pommi ja võtsid sealt miinikollast, mis pidi olema hea prussaka-, lutika- ja rotimürk.

Saksa lennukid sõitsid väga madalalt ja pikeerisid, kui sõjaväelasi märkasid. Neid lennukeid oli palju ja nende abil jahiti vaenlasi, nagu metsloomi ajujahil. Nägin, et üks lennuk pikeeris ja kihutas isegi telefonitraadide alt läbi, kus need veidi kõrgemal paiknesid. Kuna lennuk lendas just minu ja naabripoisi suunas, siis viskusime momentaalselt pikali. Lendur tegeles aga rohkem lennukiga ja enda ohutusega ega tulistanud. Üks vene sõjaväeauto jäi meie maja juurde seisma ja juht tuli juua küsima. Ema kiirustas teda ruttu ära sõitma, et majale pommi ei visataks. Paarisaja meetri kaugusel autot siiski märgati ja lasti pommid alla. Need visati alla otse meie maja kohal. Olin emaga õuekeldri juures, kuhu me vedasime poole meie viljast, et kõik ei hävineks, kui maja põlema läheb.

Mõisaaidast kohandatud Eduardi pere elamu Tumalas. Paremäl keldri varemed

Nägime, kuidas kaks pommi, üks veidi allpool, hakkasid meie majale kukkuma. Pidasime hinge kinni ja suurest ehmatuses ei taibanud me isegi end peita ega pikali visata. Inertsil mõjul kaldusid aga pommid meie maja taha, umbes sinna, kuhu vene auto oli jõudnud. Juht taipas õigel ajal ja pööras läbi traataia põllule. Meie aiapoolsed aknaklaasid ja üks -raam olid

aga läinud. Noorem õde Evi viibis just selles toas, mis sai kõige rohkem kannatada ja üks pommikild vuhises üsna tema kõrva lähedalt mööda. Neli kilomeetrit eemal, Orissaare lähistel, olevat see masin ometi tabamuse saanud.

Saksa sõjaväelasi nägime esmakordselt siis, kui nad ühel õhtupoolikul majja astusid ja teatasid bravuurselt, et meie oleme nüüd siin ja te ei pea enam kedagi kartma. Siis küsisid nad piima juua, mida meil oligi anda. Nad jõid, kartmata, et see võiks olla mürgitatud. Meie teismelised õed peitis aga ema targu keldrisse ära, sest oli kuuldusi vägistamise juhtumitest ning ununenud ei olnud veel ka taolised lood esimese Saksa okupatsiooni ajast 1918. aastal. Peitu puges ka vanem vend Jaan, kes nägi juba täismehena välja ja teda võidi kahtlustada hävituspataljoni kuulumises. Ometi olid aga tema saapad jäänud peitmata ja vennas kästi peidust välja tuua, et asja uurida. Emapoolsed puhtas saksa keeles antud selgitused aitasid. Nõnda läks siis see lahing meilt üle ja see ei jäänud viimaseks. Eduard aga sõda ei näinud, sest viibis juba Siberi avarustes. Otseselt sõjas osaleda ei tulnud Eduardil õnneks ometi enam kunagi, kuigi tagavarapolgu liige temast Siberis sai.

Siberis suunati evakueeritud ja „mobiliseeritud“ esialgu metsatöölle, nende hulgas ka Eduard. Pärast sõda, kodus, märkasin tema juures mitmeid metsatöövõtteid, mida varem polnud kogenud-näinud. Seejärel suunati ta tööle ühte kolhoosi ja isa jutustas, kuidas ta kord heinakuhja otsas seistes kolhoosinaistele vene keeles „Valged akaatsiad“ laulis (isal oli meeldiv mehine bariton). Peagi saadi aru, et tegemist on targa ja tubli mehega, kellel keeled (ka saksa keel) hästi suus ning ta suunati õpetajana tööle Nevjanski lastekodusse.

1942. aasta jaanuaris hakati Siberis eesti väeosi formeerima. Eduardil vanema mehena õnnestus pääseda tagavarapolku nooremleitnandi auastmes. Sellega oli ta näljaohust pääsenud, sest sõjaväelastele olid mingid regulaarsed toitlustamise normid kehtestatud. Kohalikud elanikud elasid ju poolnäljas, sest tuli tingimusteta sõjaväge toita. Isa tundis seda tavalise venelase hinge varemgi ja ütles, et nad on väga abivalmis ning annavad hädalisele ära kasvõi viimase. Moodustatud väeosad elasid enda valmistatud muldonnides (semljankades), igas oma sadakond meest sees.

Ega meil kodus Saaremaal ei olnud elu magusam kui isal Siberis. Meil ei olnud ju mingit jõukat talukohta ning täisealisi mehi abiks ka mitte. Pealegi võeti emalt kogu saksa aja vältel õpetajana töötamise õigus, mistõttu raha ei olnud. Temal paluti ju saadikukandidaati Johan Ellamit iseloomustada, kui olid valimised. Keelduda sellest ei saanud ja mees oli ema endine tubli õpilane. Järgnesid pealekaebamised, arestid ja töökohast ilmajäämine. Halvimast päästis teda taas hea saksa keele oskus ja mõistlik saksa komandant, kelle jutule ta pääses. Mees osutus antifašistiks ja väitnud, et mida küll sakslastest nüüd arvatakse. Ta väitnud sedagi, et

teie omad inimesed käivad kaebamas. Ema päästis siis vangistusest ka kaks rasedat naist. Järgnenud vene ajal käis kaebaja andeks palumas. Ema kristlasena ka andestas. Karma andis kaebajale oma karistuse haiguste näol. Paljud inimesed siiski hukati ja meie kõik olime suurde viletsusse ja ohtu viidud. Põllul tuli aga tööd teha, kasvõi veri väljas, sest nälga jääda võis siingi.

Kuidagiviisi levisid meil kuuldused nii uppunud laevadest, kui ka õnnetustest Siberi semljankarahvaga. Meri uhtus kaldale ka uppunute laipu. Kord levis kuuldus, et Põhja-Saaremaal, kusagil Randküla kandis on rannast leitud laip, mis Põide kõstrit meenutab. Mann (Mare Tüür) pani hobuse vankri ette ja sõitis sinna asja uurima – ei olnud see Eduard. Levis ka kuuldus, et Siberis on üks semljanka põlema läinud ja paljud eesti mehed hukkunud. Ema Marie käis Orissaares saksa komandantuuris küsimas, kas nad midagi sellest teavad. Teadsid küll ja see oligi nii, kuid konkreetselt Eduardi kohta neil andmeid ei olnud.

Enne Eesti korpuse rinde suunas saatmist toodud Stalini korraldusel pidulikult rivistusel vägede ette sinimustvalge lipp ja lubati neil olla esimeste hulgas kodu-Eesti fašistidest vabastamisel. Selle saatanliku plaaniga sooviti tõsta meeste valmisolekut sõtta minna. Põhjalikum peatus ja sorteerimine rinde suunas sõitmisel toimus Moskvast, kus mehed said käia saunas ja täisid tappa. See käinud nii, et sark pandud pakule ja antud nuiaga pihta. Moskvast kutsus Aleksander Valsiner, kes vabariigiajast Eduardi tundis ja Kuressaare gümnaasiumis tema poega ja kaht tütart õpetas, Eduardi tõlgina loodava haridusministeeriumi

Kuressaare gümnaasiumi hoone, kus õppisid Eduardi kolm vanemat last

koolivalitsuse koosseisu. Muuseas oli Valsiner 1961. aastal Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi direktor ja võttis mind sinna siis ka vanemteaduri kohale tööle. Küllap ta teadis, kellega tal tegemist, kuid minuga ta sellest ei rääkinud. Tajusin aga tema sõbralikku suhtumist.

Võru Katariina kirik

Eestisse saabus Eduard koos valitsusega Võru kaudu. Võru linn sai siis neljakümneks päevaks Eesti NSV pealinnaks. Isa jutu järgi suudelnud rongist Eesti pinnale astunud mehed sünnimaa pinda ning siis, mis tagantjärele lausa uskumatuna tundub, mindud Võru kirikusse, kus peetud sel puhul omaalgatuslikult, kuid takistamatult tänujumalateenistus.

Meil Saaremaal kestsid visad lahingud sakslaste väljakihutamiseks kaua, üle kahe kuu, sest Sõrves nad pidasid, samuti nagu esimese sõja ajal venelasedki, kaua vastu, et katta taganevaid saksa vägesid. See võitlus kustutas ka paljude eesti meeste elu, mis oli tingitud valedest otsustest, nagu vene juhtkondadel sageli ette tuli. Nimelt Sõrve poolsaarele tungimisel käsutati korpusemehed vette, et sakslasi ootamatult

seljatagant haarata. Neid aga märgati ja enamik neist seal siis oma külma ja märga hauda jäid. Mitmed Saare- ja Muhumaa mehed, kes enne seda olid koduntki läbi saanud käia, jäid samuti sinna.

Enne, kui lahing meilt üle käis, peatusid sakslased mitu nädalat Tumulase, kus oli nende komandopunkt ja nad kavandasid plaane, et taganemine ei muutuks kaootiliseks. Koolimaja mõisaäärges keldris oli nende laatsaret. Langenud sõdurid maeti aupaukude saatel vana mõisaallee äärde meie põlluservale. Hauad kaevati üsna madalad, nagu sakslaste kaevikudki, ning haudadele asetati langenute kiivrid. Ükskord hiljem, kui sakslased olid ammu läinud, vedas boheemlasest andekas õeke Linda, keda raamatute lugemiselt oli raske ära meelitada, kellegagi kihla, et kes läheb kell 12 öösel sakslaste hauale ja pöörab seal ühe kiivri ümber, võidab. See tegu jäi siiski tegemata. Hiljem kaevati kõikjal Saaremaal saksa sõdurite hauad lahti ning juba lagunenuid laibad maeti Kuressaare lähedale Kudjape kalmistule, endisele juutide surnuaiale. See surnuaia osa lasti eelnevalt vangidel maatasa teha. Sinna rajati siis

saksa sõdurite nn kangelaskalmistu. Kord juhtusin parasjagu haudade avamise juurde. Laibad juba lehkasid vastikult, kuid sakslased istusid seal juures kivide peal ja sõid isukalt võileibu.

Koolimaja hoovis oli sakslaste välikööök ja üks paks kokk tõi toidu ülejäägid meie seale. Ise ta sügas sea selga ja ütles, et kosu – saab rammusa supi. Saime meiegi mõnikord seda rammusat ja lihast paksu hernesuppi süüa. Sigu veeti kokku kogu ümbruskonna taludest ja kui tuldi meie oma võtma, keelitas ema, et jätke see selleks ajaks, kui te mujalt enam ei jõua tuua. Õnneks läkski neil kiireks ja meie notsu jäi alles. Kokk oli teinud emale ka ettepaneku, et kas ta ehk ei sooviks temaga kurameerida, kuid ema suutis ta mõistusele tuua. Sakslaste taandumine toimus koos Eesti leegioni ja nimelt koos Rebase pataljoni meestega. Nemad pidid olema viimased lahkujad, sest nii oli sakslastele ohutum. Olgu märgitud, et saksa üksustele peale tungimas olid omakorda jällegi kõige ees eestlastest korpusemehed, sest nii oli jälle venelastel soodsam. Nõnda siis sunniti eestlasi üksteist tapma. Kord pöördus üks Rebase pataljoni mees, kes kuulis, et mu ema räägib sakslastega saksa keeles, minu poole ja küsis, et kas su ema on juut. Mõtlesin algul, et milleks selline küsimus, kuid siis taipasin. Teadsin ju, mida tehti juutide ja isegi nende kalmistutega. Sakslased käskisid meid oma õuekeldrist, kuhu olime tassinud poole viljast, et maja põlemise puhul midagi alles jääks, lahkuda. Läksime siis naabri keldrisse. Hiljem selgus, et kapiuksed olid lõhutud ja üht-teist kaasa võetud. Ilmselt oli neil piinlik ema nähes kappide sisu uurida. Ühes kapis oli ka paar pudelit veini, mille vend Jaan oli ise pruulinud ja pani hoiule, et kui isa koju tuleb, siis tähistame. Kuid üheks meie väljaajamise põhjuseks võis olla ka see, et meie keldri üks oli nähtamatult maa all ja eesruum oli avatud ning sinna võidi granaat visata, et sealt keegi ei saaks tulistada. Paraku granaat visatigi ja meie vili oli rikutud, kuid meie ometi elus. Kui naabri keldris kuulsime, et paugutamise jäi vaiksemaks, läksin piiluma ja nägin, kuidas vene vormis mehed sihtisid taganevate sakslaste suunas. Peagi koputati keldri uksele ja eestlastest korpusemehed ütlesid, et võite välja tulla. Nad olid märganud, et meie majas ei olnud kedagi ja soovitasid meile, et minge ruttu koju, sest meie järel tulevad venelased ja siis tõepoolest ei jää sinna enam midagi. Päev pärast lahingute lõppu mindi langenuid koristama. Olin minagi tunnistajana seal juures.

Selgus, et üks sakslaste varitsuspunkt oli meie heinamaal (see oli koht, kus varem oli meeldiv alati olla, kas siis heina tehes, karjas käies või lilli korjates). Sealt siis leidsimegi kaks langenud korpusemeest, kes kavatsesid Tumulasse tulla otse läbi metsa, kuid sattusid varitsusele. Neil oli sineli taskus paar leivatükki, riidenutsu sees veidi tubakat ja teise sees natuke suhkrut. Dokumentide vahel oli aga mõlemal mehel paber joonisega elumajast, mida nad kavatsesid sõja lõppedes oma loodavale perele ehitama hakata. Ja mõlema mehe maja

katusele oli joonistatud sinimustvalge lipp. Kahtlemata tulebki valdavat osa korpusemeestest pidada eestlastest vabadvõitlejaks, nagu seda olid ka leegionimehed (viimaste hulgas ka mu vend Jaan), sest sakslaste siia jäädes ei olnuks meil iseseisvusest unistustki olla saanud. Tõstisime langenud sõjamehed vankrile ja sõit läks surnuaia poole.

Kui Tallinn oli langenud, töötas Eduard Tõnismäel punastest tellistest majas (selles majas on haridusministeeriumi üks osakond siiani), kus eestindas haridusalaseid seadusi-määrusi. Vabal ajal tõlkis ta isegi ühe ilukirjandusliku reisikirja „Sedovlased“, milles käsitleti omaaegse nn Põhjaekspeditsiooni toimumist. Tallinnas alustas ta ka vene-eesti

Haridusministeeriumi hoone Tallinnas Tõnismäel, kus Eduard 1944. aastal töötas

tehnikasõnastiku koostamist, millest valmis eriti korralikus käekirjas üks vihik – masinaosad ja tööriistad. Isa soovis, et perekond koliks Tallinnasse, kuid ema Marie otsus jäi peale ning 1944. aasta sügisel tuli isa koju ning asus Tumala koolis direktorina tööle. Minul tuli 1944/45. õppeaasta vahele jätta, sest olin saksa ajal 6. klassi lõpetanud ja Tumalas seitsmendat veel ei olnud. On tähelepanuväärne märkida, et 6. klassis sain käia vaid kaks kuud, sest sakslased paigutasid koolimajja Peipsi tagant küüditatud vene perekonnad, et nad ei saaks partisane abistada. Ebasanitaarsete tingimuste tõttu puhkes seal plekiline soetõbi ja igal päeval viidi surnuaiale mitmeid hõõveldamata laudadest kokku klopsitud puusärke. Paljud ümberkaudsed talupidajad võtsid halastusest vene perekondi enda juurde elama. Nad olid töodel abiks ja said ka süüa. Paraku pidid mitmed selle eest oma elu andma, sest nakatatud täide hammustus sai saatuslikuks. Need täid olid suured ja seljal oli neil must jutt. Nõnda andis oma elu ka tollane Põide vallavanem. Meilgi olid kostil kaksikust poisid oma vanaema ja vanaisaga. Saime saksa laatsaretist fenooli lahust, millega pritsisime mitu korda päevas ukse- ja teisi pragusid. Pääsesime, kuigi mõned täid suutsid ikkagi tubadesse ronida.

Ükskord tulid poisid tormates meie juurde ja kutsusid, et tulge vaadake – sakslased panid fašistid üles ja lasevad märki. Eks vene sõdurid olid neid vineerist kujusid siis nõnda nimetanud.

Meie Tumala 6-klassilise algkooli lõpuaktus toimus naaberkülas Aristes, kus Juhani talus Oopkaupade juures, oli kunagi kool tegutsenudki. See oli siis Eesti viimane taoline algkool.

Tumala viimase 6-klassilise algkooli lõpetajad 1944. aasta kevadel

Kuressaare kooli ma aga sõita ei saanud, sest tuli põllu- ja majapidamistöodel abiks olla. Ei olnud ka raha, sest aastas tuli 400 rubla õppemaksu maksta. Seda tuleks rakendada nüüdki, et mõni naljamees ei tuleks kooli niisama pinki nühkima. Hiljem võiks siis hoolsatele ja edukatele osa raha tagasi maksta ning need, kelle kodune olukord ei võimalda, tuleks maksust vabastada. Järgmiseks aastaks oli juba asutatud Tumala Mittetäielik Keskkool ja sain seal 7. klassiga (taas lõpuklass) jätkata. Nüüd õpetas isa taas matemaatikat ja laulmist, kuid ka sõjalist algõpetust, mis vene ajal programmi pandud. Mõnedes koolides said sõjalist algõpet ka tüdrukud, keda siis oma siidisukkades maad mööda roomama pandi. Õppisime ära ka vintpüssi osad: stvol (püssiraud), magasinaja karobka (padrunisalv) jne.

Tumala Mittetäieliku Keskkooli I lennu lõpupilt 1946. aasta kevadel

Püsse vedeles kõikjal ja pea igas peres oli rookatuses mõni peidus. Käisime nendega isegi metsas märki laskmas. See isetegevus lõpetati aga üsna ruttu, sest oli mitmeid õnnetusi. Üht sünget lugu juhtusin nägema pealt. Mu õde Evi elas sel ajal Oti mõisas ja olin tal heinateol abiks. Heinakoorma otsast silmasin, et üks poiss läks metsa poole ja mingi asi oli tal kaenla all. Varsti märkasime tulesähvatust ja kuulsime plahvatuskärgatust. Läksime vaatama, kuid kedagi ei olnud, ainult veriseid riideräbalaid ja lihatükke oli laiali maas ja puude okstel.

Talusid ei olnud siis veel kolhoosidesse aetud ja isal tuli lagunevas majapidamises taas korda hakata looma. Eduardi vanem poeg Jaan, kes varem raskemaid talutöid tegi, istus aga saksa sõjaväes oleku pärast vangis. Ta sai Narva rindelt taandudes ühest Läänemaa talust erariided ja tuli koos korpusemeestega Saaremaale. Orissaares ta aga tõenäoliselt kellegi vihjamise peale vahistati. Enne Orisasaarde jõudmist oluks tal võimalus läbi metsa kodu poole minna,

kuid see oleks olnud väga ohtlik, sest sakslased tavatsesid paigutada kõikjale miine, mille sütitik mõne meetri kauguselt nööriga kuhugile kinnitatud. Kes siis nööri takerdus oli surmalaps. Vend teadis seda hästi, sest oli ise leegionimehena sõdinud. Saksa ajal Jaani esialgu ei mobiliseeritud ja talle anti nn pikendust, sest talu pidi andma sõjaväe tarbeks moona ja normid ei olnud väiksed. Pikendus venis veelgi, kui sakslased panid taludele kummitaime koksagõssi kasvatamise kohustuse. See oli 2-aastane võililletaoline taim, mille juurtes piimjas mahl, mis sisaldas isopreeni. Viimase polümeerimisel ja vulkaniseerimisel saadigi kummit sõjamasinate rehvide jm tarvis. Kui sakslased läinud, kiskusid talumehed taimed välja, sest kartsid, et need hakkavad vohama nagu võililled. Lõpuks tuli aga Jaanil siiski minna ja ta suunati SS-diviisi ning saadeti Narva, kus jõe kallastel käisid lahingud. Niisiis ühelt pool rindejoont poeg ja Venemaalt üsna tõenäoliselt tulemas relvastatud isa. Alles hiljem ju selgus, et Eduard ei pidanud seekord lahingutes osalema.

Minul tuli nii saksa ajal, kui ka taasalanud nõukogude ajal täismehe eest majapidamises väljas olla – põldu künda, piimavooris käia, täita majapidamisele pandud kohustusi, näiteks käia hobuveokiga küüdis nii sõjamoona Kuivastust Sõrve vedamas, kui ka Põhja-Saaremaa mereäärsetele peredele kolimisel abiks, sest see piiritsoon tehti rahvast tühjaks ja keegi sinna edaspidi enam minna ei saanud.

Võimalus taas koju tulla avanes Eduardil alles siis, kui sõda Saaremaal oli lõppenud. Lisaks kodustele tegevustele tuli Eduardil niisiis kooliski rohkem vaeva näha. Ei olnud ju koolimaja kütmiseks puidki. Isa läks siis kooli aeda (vana mõisa park), märkis ära elutud puud ja tegi need halgudeks, kusjuures meie – õpilased aitasime lõhkuda, virnastada ja vajadusel ka majja tassida. Et olin ühe õppeaasta vahele jätnud, siis sattusin nüüd oma noorema venna Aaduga ühte klassi. See sobis suurepäraselt, sest saime nüüd kordamööda koolis käia ja põllutöödel abiks olla. Õppeülesannetest andsime siis teineteisele teada. Mäletan, kuidas läksime isaga vara enne kooli põllule külvama. Enne külvi alustamist langes isa põlvili, pani käed kokku ja palvetas (kõik ei sõltu ju enda tahtest ja hoolest). Mina aga märkisin kepikestega külvijoont.

Pikkamööda olud paranesid ja isa sai taas laulukoori käima panna ja nii edukalt, et viis oma koori ka Tallinnasse laulupeole. See oli 1950. aastal ja jäi temale viimaseks laulupeoks. Mina õppisin siis juba Tallinna Õpetajate Instituudis ja isa käis ka mind vaatamas. Tegin temast ühiselamu ees pildi oma „Komsomolets“ aparaadiga. Pildil seisab ta paremal, hiidlasest tubli ühiselamukomandandi tädi Kurristi kõrval.

Isa Eduard (ühiselamu komandandi kõrval) 1950. aasta laulupeo ajal poeg Väinol külas

Tagantjärele mõeldes on mul olnud heameel, et sain isa kooliõpetajana ja direktorina näha ning tema tööviisi tunnetada. Küllap see mingil määral kallutas mindki õpetajakutse omandamisele. Vabariigiajal, kui õppisin 1. ja 2. klassis, ei osanud ju kõigest sellest aru saada, pealegi andis ta vaid laulmist ning tema tunnid olid ikkagi vanemates klassides. Edasi tegutses ta juba Siberimaal ja püüdis oma elu meie jaoks hoida.

Sõjajärgsel ajal õnnestus meil näha ka Eduardi selle venna tütart ja tütretütart, kelle kitsas kodukeses Tartus ta koolieas kostil oli. Isa vend kolis juba tsaariajal Venemaale ja tema tütar Agathe koos oma tütrega, olles Leningradi blokaadi üle elanud, tulid sõja lõppedes Eestisse elama. Neist olime varem vaid kuulnud ja teadsime, et Eestist saatis isa neile ravimeid ja muudki.

Haruldased külalised meie õues (vasakul ülal Agathe, keskel tutiga, tema tütar Ženja, 1. reas vasakul ema Marie, ülal paremal Evi ja Eduardi süles Evi poeg Jüri). Taamal Tumala koolimaja

Pärast 1950. aastat vallandati isa Eduard koolitöölt kui inimene, kes on töötanud kirikus ja temalt võeti ära pension. Räägiti, et selle aluseks olnud mingi Stalini salajane määrus. Teada oli ju seegi, et Eduard võitles Vabadussõjas, oli saanud selle eest maad ning tegutses aktiivselt kaitseliitlasena. Teada on sedagi, et selle määruse täitmise vajadusele ja muulegi osutajaid oli. Tegusa inimesena sai Eduard ajutiselt tööd Saikla kooperatiivis raamatupidajana. Viimaseks

töökohaks jäi talle aga Tumala raamatukogu, mis asus meie enda maja ühes toas, kuhu oli võimalik siseneda eraldi ustest. Pärast isa surma võttis selle ameti üle tema noorim tütar Evi, kellele see hästi sobis, sest sai oma pisiperet kergemini kamandada.

Isa Eduard suutis ja jõudis palju. Majapidamine oli ju vaja kitsamatele oludele ümber seada, kuna talupidamist polnud enam ette näha. Ometi oli ka rõõmugi, sest sai veel mitmeid lapselapsigi näha ja kallistada. Tervis oli isal aga juba enne „mobiliseerimist“ halb ja tal tuvastati maohaavad. Muuseas Siberis ta paranes tunduvalt, sest toiduks oli peamiselt juurvili ning lihatoitud peaaegu puudusid.

Eduard perega (vasakult: Marie ema Liisa, Aadu, Marie, väike Jüri vanaisa süles ja Mann)

Pealegi ei olnud nii suurt pinget, kuna tuli tegelda peamiselt iseendaga. Kodused mured allusid tema jaoks vaid saatusele. Raskete tingimuste ja närvilise elu tõttu tuli nüüd haigus tagasi ja ta suri maohaavade lõhkemisest tekkinud veremürgitusse. Matusel Põide kalmistul osales juhtiv parteitöötaja, et vältida selle suure populaarsusega koolimehe ja ühiskonnategelase kiriklikku matmist.

Kiirabi raamile paigutamisel ja kodunt väljakandmisel hakanud isa laulma „Jumal sul ligemal“. Kuressaare haiglas ei saadud nädalavahetusel opereerida ja pealegi olid kõik

haiglapalatiid hõivatud. Seetõttu paigutati ta koridori seina äärde välivoodisse, kus piinles kaks päeva. Eduard lahkus 3. aprillil 1952.

Isa Eduard oli positiivne inimene, kes oskas alati mõnusa meeleolu luua ja oskuslikult tekkivad konfliktid lahendada. Teda armastasid kodused ja temast pidasid lugu õpilased ning ümbruskonna rahvas. Oma püüdluste ning rõõmude rohke töömeheelu pühendas ta Saaremaale, kuigi ettevalmistuse selleks oli ta nooruses saanud Tartust. Eduard tegutses aktiivselt elu lõpuni, kuni see tõepoolest vapper koolimees ja kultuuritegelane (maa sool) jäädavalt lahkus.

Eduardi ja tema omaste hauad Põide surnuaial Saaremaal